

ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНІ СЮЖЕТИ В ЕПІСТОЛЯРНІЙ СПАДЩИНІ ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА

Стаття присвячена дослідженню історично-географічних сюжетів в епістолярній спадщині відомого громадського діяча, мецената, мемуариста Є.Х.Чикаленка. Вона нараховує кілька тисяч виявлених листів і є багатозаровим інформаційним джерелом. У ньому широко відбилися і сюжети історичної географії: місця перебування адресатів у період листування, кліматичні умови у цих місцях та їх вплив на фізичний та психологічний стани адресатів, географія громадської діяльності багатьох відомих діячів.

Історична географія невіддільна від епістолярного жанру і в цьому можна пересвідчитися, досліджуючи епістолярну спадщину відомого громадського діяча, видавця, доброчинника, публіциста, мемуариста Євгена Харлампійовича Чикаленка (1861–1929). Вона включає в себе кілька тисяч виявлених листів, і є інформативно цінним і багатозаровим джерелом, у якому відбилось безліч важливих історичних сюжетів, від громадсько-політичних, видавничих, до просопографічних. Серед них важливе місце займають і історично-географічні сюжети, які відображали:

1) місця проживання або місця перебування Є.Чикаленка та його кореспондентів у період листування, про це часто свідчила інформація у самих листах, або поштові штемпелі на конвертах, які збереглися при невеликій кількості листів, чи обов'язково на поштових листівках. Деякі кореспонденти, іноді і сам Є.Чикаленко (особливо в листах періоду еміграції) поряд із датою, якою починався лист писали і свою адресу і ця помітка стала джерелом історичної географії;

2) переїзди Є.Чикаленка до Києва, купленого ним маєтку у

<p align="center">Таблиця І. Географія листування Є. Чикаленка з 1892 до 1929 рр.</p>		
<p>Населені пункти, з яких Є. Чикаленко відправляв кореспонденцію</p>	<p>Алупка, Баден, Відень, Женева, Карлсбад, Київ, Кисловодськ, Львів, станція Мардаровка, Москва, Одеса, Перемишль, Петербург, Подебради, Прага, Рабенштайн.</p>	<p>Села: с. Кононівка (Полтавська губ.) с. Перешори, (Херсонська губ.)</p>
<p>Населені пункти, з яких Є. Чикаленко отримував кореспонденцію міста, містечка в т. ч. і курортні:</p>	<p>Аркашон, Балаклава, Берестя, Берлін, Берн, Боярка, Варва, Відень, Вінниця, Вознесенський рудник, Глухів, Двінськ, Единбург, Євпаторій, Єлисаветград, Женева, Звенигородка, Зміїв, Золотоноша, Ічня, Казань, Кам'янець – Подільський, о. Капрі (Італія), Канів, Катеринослав, Керч, Київ, Кисловодськ, Краків, Кременець, Леонтєво, Лондон, Львів, Миколаїв, Миргород, Москва, Одеса, Олександрівськ, Париж, Перемишль, Петербург, Полонне, Полтава, Радзивіллоу, Рим, Сочі, Тифліс, Тюмень, Умань, Харків, Хвалинськ, Херсон, Цюрих, Череповець, Чернігів, Шадринськ, Юзівка, Ямпіль.</p>	<p>Села та хутори: с. Борців (Київська губ.), с. Бундурівка (Херсонська губ.), с. Закопане (Галичина), с. Затурці, с. Криве, хут. Лозоватка (Полтавська губ.), с. Криворівня (Галичина), п. Ясенів Горішній), с. Михайлівці (Поділля) хут. Надія (Єлисаветрадська губ.) с. Оржиця (Полтавська губ.), с. Рауен (Німеччина), с. Романівка (Київська губ.), хут. Салов-Кут (Харківська губ.), ст. Мартова), ст. Шептухівка, обл. війська Донського</p>

Кононівці Полтавської губернії, враження у листах від цих нових місць, переїзди інших кореспондентів;

3) кліматичні та географічні умови у місцях перебування кореспондентів, часто у листах вони писали, як кліматичні умови певної місцевості впливали на їхні самопочуття, фізичний та психологічний стани, а письменники – як вони впливали на їхній творчий дух та натхнення; описи у листах найвідоміших курортів світу;

4) ностальгічні рефлексії за Україною на відстані від неї окремих кореспондентів, порівняльні характеристики місцевих краєвидів із українськими, бажання поміняти європейську столицю на повітове українське містечко.

Отже, виявлене листування Є.Чикаленка є кількісно великим (складає більше двох тисяч одиниць кореспонденції), хронологічно тривалим (тривало 37 років), розмаїтим за адресатами і кореспондентами (більше 50 адресатів та близько 150 кореспондентів) і географічно широким, бо не обмежувалося лише Україною, а сягало Санкт-Петербурга, Москви, Кубані, Сибіру, багатьох міст та курортних місць Європи. Часто позначки, які стояли на конвертах із штемпелями, або в самих листах, вносять конкретику та ясність у історичні сюжети. Для яскравого відображення географії листування Є.Чикаленка складено таблицю, у якій зафіксовані населені пункти, з яких він відправляв свою кореспонденцію та з яких її отримував.

Отже, як видно із таблиці, географія листування Є.Чикаленка була справді розмаїтою: вона виходила за межі України та Росії, і часто сягала багатьох міст Європи.

Ще зазначимо, що у листуванні Є.Чикаленка зустрічаються комплекси взаємного листування, які охоплювали десятки років і складали кілька сот одиниць взаємних листів. Ця кореспонденція була найбільш повною і регулярною, а тому у наступній таблиці відобразимо ці комплекси. Ці дані ілюструють, з якими містами Є.Чикаленко найтісніше був пов'язаний і найповніше проінформований про їхнє життя.

Як видно із наведеної таблиці II (с. 354), інтенсивним та регулярним був зв'язок Є.Чикаленка із Києвом, коли він жив по-

Таблиця II. Географія найбільш інтенсивного і регулярного листування					
Кореспонденти	Кількість взаємних листів Є. Чикаленка із кожним кореспондентом	Період листування	Звідки відправлені листи	Звідки писав цим кореспондентам Є. Чикаленко	З яких населених пунктів переважно адресована кореспонденція
Винниченко В.	193	1905–1929	Львів, Женева, Париж, о. Капрі, Цюрих, с. Романівка (Київська губернія), Перешори, Москва, Київ, Відень, Берлін, с. Рауен (Німеччина)	Перешори, Київ, Кононівка, Кисловодськ	Москва, Київ, Берлін
Єфремов С.	190	1903–1928	Київ, Кононівка, Москва	Перешори, Відень, Рабенштайн, Подебради	Київ
Ніковський А.	193	1908–1921	Одеса, Перешори, Київ, Оріховщина	Перешори, Кисловодськ, Кононівка	Київ
Стебницький П.	363	1901–1918	Петербург, Київ, Кисловодськ, с. Кононівка	с. Перешори, Київ, Кисловодськ, с. Кононівка, Одеса	Петербург

за ним, та із Петербургом, де існувала потужна українська Громада, Благодійне видавництво загальнокорисних та дешевих книжок українською мовою і цензурні установи, від волі яких залежали київські справи.

Більшість листів Є.Чикаленка в Україні до січня 1919 р., адресована ним із поштової станції Мардаровка, яка знаходилася поблизу його родинного маєтку – Перешори у Ананьєвському повіті, Херсонської губернії, частина – із Одеси, де він жив із 1894 р. У 1900 р. родина перебралася до Києва, де оселилася на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, спочатку 91, а згодом 56, у одному кварталі із родинами М.Старицького, В.Лисенка, О.Кониського, Косачів, на вулиці, яку неофіційно називали «українською», тому частину листів Є.Чикаленко відправляв із Києва.

Свої перші враження від знайомства із Києвом Євген Харлампійович передавав у одному із листів до І.Липи. Він писав 6 листопада 1900 р.: «Життя моє ще не ввійшло в норму, я ще чужий тут чоловік, то може через те Київ на мене робить якесь неприємне вражіння; мало він чим кращий за Одесу; те ж убожество, той же брак щирих людей і т.д»¹. Також у листі 4 квітня 1900 р. до цього ж адресата Є.Чикаленко описав і свій переїзд у травні 1900 р. у куплену ним на Полтавщині, у Пирятинському повіті, Кононівку. Він повідомляв, що разом із його сім'єю сюди приїхало 20 робітників – столярів, малярів, кровельщиків, які мали ремонтувати «се старе дворянське гніздо для українського інтелігента і його духовних родичів...»². Тому частина листів Є.Чикаленка відправлена і з Кононівки, куди він також їздив час від часу. Звідси адресовані і окремі листи від його кореспондентів, які часто гостювали там, у періоди відсутності там Є.Чикаленка – П.Стебницького, С.Єфремова, А.Ніковського.

У 1910 р. Є.Чикаленко купив земельну ділянку у Криму – в Алуці, тут збирався організувати санаторій для хворих українських письменників. Він писав з цього приводу П.Стебницькому 10 серпня 1910 р.: «Міркую так: коли не буде «Ради», то втечу з Київa; літом буду в Перешорах в кошарі проживати з

вівцями, а зимою в теплому краю Алушці; посеред гір, моря, екзотичної рослини, чудового повітря і при тім коло містечка, де єсть почта, лікарі, крамниці і все потрібне, як в великому місті. Збудую дачку, в якій нароблю зо скілька окремих кімнаток для хороших укр[аїнських] письменників і по духовній одпшущу дім в Києві і дачу нашому «Т-ву підмоги науці» і прч.»³. Частина кореспонденції Є.Чикаленка була адресована і з Алупки, це в основному поштові листівки, у яких він повідомляв про свій приїзд чи від'їзд у певне місце, такі ж само листівки Є.Чикаленко слав і з Кисловодська.

Адреси Є.Чикаленка на листах та листівках свідчать про те, що він довго не жив на одному місці, більшу частину теплому сезону проводив переважно у своїх маєтках, але писав, що жив там у постійному очікуванні виклику до Києва, особливо, у період видання ним газети «Рада». Видавничі та редакційні справи кликали його сюди майже щотижня. Тому у листах він часто подавав географію своїх мандрів на найближчий місяць, особливо, коли домовлявся про зустріч з тим чи іншим адресатом, бажаючи, щоб їхні стежки не розійшлися.

З весни кожного року переважну частину часу Є.Чикаленко проживав у маєтку Перешори, там сів, збирав, молотив хліб, заробляв кошти на громадські витрати. Як свідчать листи, Є.Чикаленка, він дуже любив свої степові Перешори, у невтомних господарських клопотах відпочивав там від переживань та нервових напружень, на лоні розкішних степів та між вівцями у кошарах під час обкоту зцілював свою вразливу душу. Кореспондент неодноразово писав про свої ностальгічні почуття за господарством, коли на тривалий час відривався від нього у громадських справах. Такі настрої він так передавав у листі 7 квітня 1910 р. до П.Стебницького: «Часом, коли не спиться вночі, то повірите, я марю про господарство; тягне мене, як Карпенкового Хазяїна до овець, в степ, де я провів дитячі роки і кращі зрілого віку»⁴.

Майже кожного літа до збирання хліба Є.Чикаленко їздив на кілька тижнів у санаторії Кисловодська лікувати хворобу шлунку, іноді її загострення змушувало його шукати допомоги

у закордонних лікарів і їхати до Швейцарії, або у Фінляндію, у санаторій лікаря Волкової. У одному із листів за 1909 р. до В. Винниченка Є.Чикаленко описував маршрути своїх подорожей на найближчі кілька тижнів: «Завтра виїзду з Ю[лією] М[иколаївною] Дніпром, через пороги, в Крим, а тоді морем в Одесу і в Перешори (Ст[анція] Мардаровка Хер[сонської] губ[ернії]), а в половині мая прибуду в Київ [...]. Тут пробуду з тиждень, а тоді знов поїду в Херсонщину і так буду їздити то туди, то сюди»⁵.

Детально інформував про місця свого перебування Є.Чикаленко і свого постійного адресата П.Стебницького, особливо напередодні відпусток та приїздів останнього в Україну, з тією метою, щоб їхні маршрути не розійшлися і вони зустрілися та доволі поспілкувалися. Так, наприклад, у листі до нього від 9 березня 1910 р. він цікавився: «Як гадаєте проводити літо, куди збираєтесь поїхати: я може після Петра на якийсь тиждень думаю поїхати в Карпати, а потім на молотьбу в Перешори; до Петра ж певне буду сидіти в Києві, хоч частенько виїзжати в село, але на короткий час»⁶. Приблизно таку ж інформацію Є.Чикаленко подавав і іншим приїзджим адресатам, а у періоди своєї «непосидючості» на одному місці, просив їх відповіді йому надсилати на редакцію «Ради», куди він їздив регулярно.

Багатьом молодим талановитим українцям Є.Чикаленко допоміг переїхати до Києва, він часто любив повторювати своє правило: «Хоч невелике придбання, а все ж ще одна людина у Києві». Протягом 1909 р. він клопотався про переїзд із Житомира до Києва О.Олеся і писав йому 20 березня 1909 р.: «Ми так раді появі нового таланту, свіжої сили, що всі заходи вживаєм аби приєднати таку людину до нашого гурту. Для нас було б святом, коли б удалось Вас оселить в Києві і приєднати ближче до редакції»⁷.

Також Є.Чикаленко намагався вирвати із провінції у велике місто і молодого письменника та лікаря І.Липу і шукав для нього відповідну посаду в університетському місті.

Завдяки наполегливості Є.Чикаленка влітку 1913 до Києва з

Одеси переїхав молодий журналіст, громадський діяч та випускник Новоросійського університету А. Ніковський. Але, видно, що йому нелегко було залишати рідні міста, бо, прощаючись із Одесою, писав Є. Чикаленкові: «Скільки літ жив коло нього [моря? – *І.С.*], а тепер тільки бачу, яку красу покидаю заради тої вузької смужки води, що зветься Дніпром і яка все таки більше славна і добра в нашій історії, ніж Чорне море»⁸.

Як свідчать листи, багатьох своїх адресатів Є.Чикаленко запрошував на відпочинок у Перешори та Кононівку. Частими гостями там були П.Саксаганський, І.Карпенко-Карий, А.Ніковський, С.Єфремов, за здоров'я якого дуже хвилювався Євген Харлампійович і неодноразово запрошував його до себе у степи та відпочити у кошарах між вівцями, які у листі називалися «Кошар-Бадом». Частим його гостем був і В.Винниченко, гостювали у Кононівці та Перешорах письменники М.Коцюбинський, Б.Грінченко, П.Стебницький, І.Липа та інші. Із листування із М.Коцюбинським стає відомо, що епізоди перебування письменника у Кононівці відображені ним у відомому оповіданні «Intermezzo». М. Коцюбинський писав Є.Чикаленкові 30 грудня 1910 р., що досадував на себе за те, що не назвав одну із вівчарок у своєму оповіданні Трьопкою, і зізнавався: «Досадно тому, що хотілось би якомога більше залишити в оповіданні кононівського колориту – се ж живий шматочок мого життя, і я ще досі чую смак пробування в селі у Вас. Чи доведеться ще коли так добре, вільно і приємно прожити свої вакації, як в Кононівці?»⁹.

З листів стає відомо, що роки воєнного лихоліття 1914–1916 Є.Чикаленко змушений був жити, через підозри його у державній зраді та сепаратизмі, переважно у своїх маєтках та рідко навідуватися до Києва, а тому про київські події його інформували київські кореспонденти – С.Єфремов, А.Ніковський, М.Павловський, про столичні новини писав із Петербурга П.Стебницький, із Буковини, а згодом Москви – В.Винниченко, із гастрольних міст – Одеси та Миколаєва артист П.Саксаганський, із хутора Салов-Кут, Волочанського повіту, Харківської губернії, – Ф.Матушевський, де він відходив від

виснажливої хвороби та набирався сил, із Полтави та Сочі – Л.Жебуньов.

Останні поштові відправлення Є.Чикаленка в Україні датовані кінцем 1918 р., на початку 1919 р. розпочався його безповоротний шлях на еміграцію, де він прожив останніх 10 років свого життя. Всі ці роки він продовжував інтенсивно листуватися. Найбільш хронологічно повними з цього періоду на сьогодні є листи Є.Чикаленка до В.Липинського, опубліковані у 1999 р. у науковому збірнику Української вільної академії наук у Нью-Йорку¹⁰. За ними можна прослідкувати географію його проживання в еміграції, бо в кожному поштовому відправленні кореспондент писав свою адресу.

Видно, що спочатку Євген Харлампійович із дружиною жив у Австрії – у Відні, Бадені, Рабенштайні, потім знову Відні, але мріяв оселитися між своїми людьми у чеському курортному містечку Подебради, де у 1922 р. була закладена Українська Господарська Академія (УГА), її викладачами стало багато приятелів та знайомих Є.Чикаленка. Але тривалий час йому не вдалося отримати візу до Чехії. У листах до М.Садовського, М.Гехтера, В.Липинського він просив посприяти йому в отриманні цього офіційного документу. Нарешті, довгожданна мрія справдилася: навесні 1925 р. подружжя Чикаленків переїждить у Подебради, які стали останньою їхньою пристанню у чужих світах. Із листів видно, що Є.Чикаленкові подобалося це чеське містечко своєю тишею та природою, він писав В.Липинському, що за географічними умовами, воно нагадувало йому рідну Полтавщину, там була велика р.Лаба, розкішні зелені краєвиди¹¹.

Є.Чикаленко вже на початку еміграції, у 1920 р., передчував, що йому не доведеться вже повернутися в Україну і змирився із своєю долею. Коли у 1927 р. розпочалася ліквідація емігрантських установ у Чехословаччині, він не збирався повертатися ні в Східну Україну, ні в Західну, бо почував себе на чужині у спокої та безпеці. Є.Чикаленко писав С.Єфремову у 1927 р.: «Петрусь, довідавшись, що Галя закликає мене до себе доживати віку, пише мені, щоб я вертався до дому. Я нічого

принціпово проти того не маю, навіть ражу тим, «в кого морда видержать», вертатись, бо там потрібні люде. Але сам я не рішаюся туди їхати; нехай вже по моїй смерті, повезуть туди мій попіл, спаливши мене; а живий я потребую спокою і тут його маю [...]»¹². Євген Харлампійович готувався навесні 1929 р. до від'їзду до дочки у Швейцарію, і очікував швейцарську візу, але підступна хвороба перешкодила реалізації його планів.

Із листів багатьох відомих кореспондентів Є.Чикаленка, можна дізнатися про їхнє місцеперебування у період листування, географію їхніх життєвих шляхів. Найбільш розмаїтою вона була у молодшого приятеля Є.Чикаленка політемігранта В.Винниченка. Його вимушена еміграція з України у 1907 р. змушувала шукати собі притулку по всій Європі. Як свідчать листи, він спочатку якийсь час жив у Львові, з весни 1908 р. 8 місяців прожив у Швейцарії, спочатку у Женеві, але тут йому не подобалися кліматичні умови, які негативно відбивалися на його фізичному та психологічному стані, особливо перепади температури, коли після спеки випадав сніг, а тому згодом він поселився у горах. У вересні цього року В.Винниченко виїхав до Парижу, де збирався стати вільним слухачем у Паризькому університеті. У одному із листів В.Винниченко передавав свої враження від зустрічі із Парижем, він писав, що це велике європейське місто не здалося йому таким «Вавилоном», як його змальовували. У Парижі В.Винниченко зблизився із земляками-українцями і включився у їхні заходи по створенню українського клубу та пошуки приміщення для нього. Видно, що настрої його у Парижі став бадьорішим, він писав, що почував себе там найкраще, бо мав спокій, і спілкування із земляками, що надавало йому творчого натхнення.

Влітку 1909 р. В.Винниченко відважився приїхати в Україну, жив він у с. Романівка Київської губернії у старшого брата М.Рильського – І.Рильського. Звідси писав Є.Чикаленкові, що збирався їхати згодом до Петербурга, а не за кордон, але на початку 1910 р. він знову писав листи із Парижу, звідси вже у

лютому виїхав до Німеччини. Влітку він був і у Кисловодську, лікувався нарзаном, а у листопаді вже писав зі Львова. Згодом він знову опинився у Парижі, а восени 1911 р. збирався повернутися до Галичини, бо одружився і бажав, щоб його сім'я була пов'язана із «життям мого народу»¹³, але прожили вони у Галичині біля 1 року. В.Винниченко писав, що за цей час вони досягли своєї мети: дружина вивчила українську мову, познайомилася із українським життям, і ціль їхнього перебування у Галичині була вичерпана, зимувати 1912 р. вони вже збиралися у Парижі.

Виїхали вони до Франції ще влітку, бо дружина там закінчувала навчання в університеті. Навесні 1913 р. подружжя Винниченків переїхало на Буковину. Звідси восени вони знову повернулися у Францію і жили під Парижем у окремому будинку.

Стомлений ностальгічними рефлексіями, В.Винниченко з дружиною восени 1914 р. нелегально переїхав в Україну, в м. Катеринослав, де жив «як мишка в нірці і вусиків не показував, щоб якийсь кіт не вхопив»¹⁴. Але жили там короткий час, бо у 1915–1916 рр. В.Винниченко вже писав із Москви. Своє життя там Володимир Кирилович називав грою в шахи, в якій все було непевним, непередбаченим, мінливим. Як свідчать листи, він влітку 1915 р. знову приїздив на три тижні в Україну, побував у Харкові та Києві.

Із листів відомого громадського діяча, журналіста та видавця С.Єфремова до Є.Чикаленка стає відомо, що найбільш мандрівним його життя, або як він писав «циганським», було у роки Першої світової війни. Він займався у той час не лише літературно-публіцистичною діяльністю, а й громадською роботою, яка не обмежувалася географією України, а простягалася до Петербурга, Москви. Кореспондент писав, що у той час брав участь у нарадах, укладенні видавничих проектів, у зустрічах з українськими Громадами. Особливо такі роз'їзди стали інтенсивними у 1915–1916 рр., С.Єфремов із роздратуванням писав Є.Чикаленкові, що був у безперервних поїздках то до Петербурга (клопотався разом із П.Стебницьким та О.Ло-

---

тоцьким про українське питання в Державній Думі), то до Москви і Катеринослава (у видавничих справах), то до Чернігова і т. д. У 1917 р. С.Єфремов постійно жив у Києві та інформував Є.Чикаленка про київські події: з'їзди, наради, прийняття I Універсалу.

Динамічним було і життя відомого громадського діяча Л.Жебуньова, про це свідчать його листи до Є.Чикаленка. Його захоплення українськими справами виявлялося у пропагандистсько-просвітницькій роботі у всіх місцях перебування Леоніда Миколайовича: у лікувальницях та місцях відпочинку у Криму та Сочі, Катеринодарі та на рідній Полтавщині, де він мав власний маєток. Він збирав по Україні соціологічні відомості про передплату на «Раду», тривожно писав Є.Чикаленкові про брак української книжки у книгарнях Гадяча, Лохвиці, Лубен, Кременчука і радив заохотити заможних людей до розгортання видавничої діяльності, щоб задовольнити попит на українську книжку.

Як видно, Л.Жебуньов довго не затримувався на одному місці, час від часу він приїздив у громадських справах до Києва і направляв туди національно освідомлених ним українців, до Петербурга (у 1907 р. він збирався там взяти участь у формуванні української фракції у Державній Думі), Харкова (спостерігав за діяльністю студентської Громади та брав участь у її заходах), до Катеринослава та Катеринодара (пропагувати українську газету через директора народних училищ), часто їздив на свою дачу у Сочі, яка йому нагадувала «щось феєричне». Лише хвороба могла затримати його на тривалий час на одному місці, а коли його стан кращав, він знову вирушав у мандрівки, виконуючи свою громадянську місію. Так, в одному із листів до Є.Чикаленка за 15 серпня 1916 р. він писав, що збирався їхати до Полтави, щойно приїхавши із Євпаторії, потім до родичів, які проживали у Лозовій, далі – до Києва, Одеси, Перешор, щоб «розворушити, розвіяти свої сумні думки»¹⁵.

У 1907 р. він писав Є.Чикаленові, що перед ним лежало три шляхи – на Київ, Петербург та Полтаву і він вагався, який шлях йому обрати. Географія громадської діяльності Л.Жебу-

---

ньова була особливо розмаїтою у роки видання газети «Рада», щирим прихильником та популяризатором якої він був.

Із кореспонденції за 1917–1918 рр. стає відомо, що історичні події лютого 1917 р. Л.Жебуньов зустрів у Сочі і дуже шкодував, що не міг приїхати через бездоріжжя до Києва. Останній рік свого життя він прожив у Полтаві, страждаючи від хвороби та песимістичних рефлексій. Кореспондент писав Є.Чикаленкові, що не мав у Полтаві навіть власного даху над головою і жив у приятелів, час від часу змінюючи місця свого проживання. У листах за 1918 р. Л.Жебуньов описував прихід більшовиків до Полтави та її безборонну здачу українськими військовими частинами¹⁶. Про події революції в інших українських містах Є.Чикаленка інформували відомий громадський діяч М.Левицький¹⁷, він писав про національне пробудження у м. Білій Церкві, Ф.Шульга інформував про одеські події¹⁸.

Із листів до Є.Чикаленка стає відомо, що деякі його кореспонденти у роки Першої світової війни перебували на фронті. Про будні нелегкої служби писали йому письменник С.Панасенко (С.Васильченко)¹⁹, журналіст та видавець А.Терниченко²⁰, громадський діяч Г.Гасенко, вони часто у листах описували географію своєї служби, переміщення їхніх військових частин.

С.Панасенко писав Є.Чикаленкові, як він потрапив на фронт, де і коли був мобілізований у діючу армію: це сталося біля м. Ічні, а у Глухові він отримав солдатський мундир, також писав про своє перше бойове хрещення, вилазку під Перемишлем, про перебування у самому пеклі подій восени 1915 р. біля Двінська, о. Свентен, про загальний занепад у армії противника, яке він спостерігав, воюючи у Карпатах, де оборонці мали потужні фортифікаційні укріплення та вигідніші стратегічні позиції, але не використовували своїх переваг.

Географію своєї фронтової служби у листах до Є.Чикаленка описував і відомий видавець фахових журналів із агрономії А.Терниченко, він повідомляв, що влітку 1916 р. його перевели у 1-ий дивізіон 2-ої важкої артилерійської бригади. Він пи-

---

сав про місяця своєї служби у Галичині, бо його частина весь час пересувалася і можна було вивчати край, побут, традиції. А.Терниченко повідомляв, що бачив на своєму фронтовому шляху Гусятин, Чортків, Монастирське та зруйновані цілі села і міста.

У листах до Є.Чикаленка артиста українського театру П.Саксаганського вимальовується географія його напруженого гастрольного життя²¹. Видно, що він активно гастролював по Україні у 1916–1917 рр. – грав у Києві, Бердичеві, Одесі, Миколаєві. Кореспондент писав, що кожного місяця грав по 22–24 спектаклі і дуже втомився від такого напруженого сценічного життя, тому із задоволенням літні місяці відпочивав у братів Федора та Івана Воликів на Харківщині та Полтавщині. Життя серед лісу та тиші він називав справжнім раєм для себе. П.Саксаганський любив приїздити на полювання та відпочинок і до Є.Чикаленка, він мріяв придбати собі власний хутір, щоб там осісти і насолоджуватися степом та повітрям. Приваблювала його більше Херсонщина, її степові краєвиди, від яких віяло запорізькою славою.

Часто у листах кореспонденти описували кліматичні умови у місцях свого перебування, та їх вплив на настрій та творчий дух. З листів Є.Чикаленка можна дізнатися про дощове літо 1912 р. на Херсонщині, яке перешкоджало обмолоту зібраного хліба. Він писав П.Стебницькому, що молотив у Перешорах біля двох місяців, бо «ввесь час йшли, та ще й тепер йдуть, такі дощі, яких ніхто в нашім краю не запам»ятає. Хліб поріс в копах, зерно мокре, а через те половина врожаю пропало. Невеликий і був, а тут ще й така пригода», але втішало те, що була сприятлива для озимини осінь²².

Таке ж дощове літо було і в Карпатах, про що свідчать листи М.Коцюбинського до Є.Чикаленка. Він писав, що того літа їздив у карпатське село Криворівню із метою збору літературного матеріалу, але літо видалося дощовим, холодним і зруйнувало всі його плани²³.

В.Винниченко писав Є.Чикаленкові про дощове і холодне літо на Буковині влітку 1913 р., куди він приїздив із дружи-

---

ною для того, щоб відпочивати і насолоджуватися буковинськими краєвидами, проте ціле літо йшли дощі і кореспондент у своїх листах Буковинську Україну того літа називав «Болотен-Бадом».

Є.Чикаленко писав П.Стебницькому і про холодний дощовий вересень 1914 р. та теплий сонячний жовтень цієї осені. Він повідомляв, що кілька тижнів жовтня 1914 р. стояла розкішна тепла, сонячна погода і своє перебування у Перешорах у той час називав справжнім раюванням та жалкував, що його адресатові не вдалося заїхати до нього в стеги, які були особливо гарними ранньою весною та такої погожої осені²⁴.

Восени 1916 р. Є.Чикаленко писав у листах про давно небачену у херсонських краях посуху: три місяці до 10 жовтня там не було жодного дощу і «все висухло, побуріло, почорніло, про сходи озимі нема чого й згадувать...»²⁵. Є.Чикаленко писав П.Стебницькому про цей посушливий період, що «земля так порепалась, що в тріщину можна впустить всю палицю, а як вскочить колесо, то не можна повернути воза»²⁶.

Про затяжну і холодну весну 1916 р. у Москві повідомляв Є.Чикаленкові В.Винниченко. Він писав у березні, що його дратували там затяжні «кацапські» морози, які посилювали бажання повернутися в Україну. Він так описував свій ностальгічний стан: «Ох, аж ноги важніють, як згадаю весняні стеги наші» та передбачав, у березні в Україні вже співали жайворонки²⁷.

Захоплення природою та її кліматичними умовами знаходимо у листах М.Коцюбинського, який щоліта з 1908 р. для тимчасового зцілення їздив на лікування у теплі курортні місця – Крим (Сімеїз) та в Італію, на о. Капрі.

Перебування на лоні розкішної природи та сонця на Капрі приносило йому моральний відпочинок, він захоплено описував у листах місцеві краєвиди, теплий клімат і радив Є.Чикаленкові приїздити для відпочинку від всіх життєвих клопотів лише сюди. Приїхавши влітку 1909 р. на о. Капрі, М.Коцюбинський у листі 6 червня 1909 р. описав враження, які на його справив цей «земний рай». Він писав: «[...] На-

---

решті на Капрі, цьому острові чудес, де маю якраз все те, що мені потрібне для спочинку: сонце, чудесне, чисте і запашне од моря та ароматів гірських трав повітря. [...] Моя любов до природи сприяє тому, що я, хоч не довго тут – всього шостий день, – бачив далеко більше, ніж звичайні форестьєри, які ходять тільки по утоптаних стежках, в залежності од ласки провідників. Описати всіх чудес [...] не маю спромоги, нехай розкажу, як побачимось»²⁸. Щорічний приїзд письменника на Капрі зафіксований у листах, і ця інформація свідчить, що у ці періоди він був справді щасливим. Так, 9 червня 1910 р. він писав Є.Чикаленкові, що знову із задоволенням відпочивав на Капрі і описував погодні умови там: «Тут зараз дуже гарна погода, тепло, але не душно (17° в холодку), повітря запашне і абсолютно чисте...»²⁹. М.Коцюбинський іноді навіть інформував про температуру на острові, 29 листопада 1911 р. писав³⁰, що там розкішно цвіли нарциси та альпійські фіалки, фруктові дерева, на полях колосилися злакові та бобові культури, дощі йшли недовготривалі і весняні, і ці ідеальні умови перемагали його хворобу та давали змогу йому вільно дихати. Тому, коли письменникові Товариство допомоги літературі, науці і мистецтву призначило у 1912 р. пенсію, яка звільняла його від служби, він весь холодний сезон року проводив у теплом, сухому, сонячному кліматичному поясі. Письменник зізнався Є.Чикаленкові: «Як би сонце не пражило, а я все кажу: коли б ще трошки! Боюсь тільки холоду – це одиниий мій ворог»³¹.

Іноді маршрут М.Коцюбинського із Італії додому пролягав через Львів та Карпати. Часто він приїздив сюди і спеціально влітку на кілька тижнів для відпочинку та збирання літературного матеріалу. Так, кілька літніх тижнів 1911 р. він провів у Карпатах, проживав у с. Криворівня, тут вивчав гуцулів, які мали величну природу, своєрідну психіку, дивні звичаї та мову, а також поганські традиції – віру у злих духів³². Він писав Є.Чикаленкові 22 липня 1911 р.: «[...] Мало не весь час їздив я верхи по горах, був на полонинах, в диких місцях, куди можна дістатись тільки пішки, або гірським конем, таким звиклим до

гір, таким легким і зручним як балерина»³³. У цьому ж листі кореспондент писав, що у Карпатах кілька днів йшли сильні дощі, які спричинили велику повінь, у результаті якої всі мости через р. Черемош поносило і він 4 дні не міг переправитися на протилежний берег і жив відірваним від світу.

Із листів Л.Жебуньова стає відомо, що для його фізичного самопочуття були також найбільш відповідні теплі і сухі погодні умови. Він, як і М.Коцюбинський, називав холод основним своїм ворогом, а тому часто холодний сезон проводив або у лікувальницях Криму, або в себе на дачі у Сочі. А тому розпачливо зізнавався Є.Чикаленкові у листі за 1918 р., що не мав можливості через відсутність коштів поїхати навіть до Криму, і з страхом чекав морозів, які були справжнім випробуванням для хворої людини.

Іноді кореспонденти використовували у листах інформацію про природні умови як езопову мову. Так, Є.Чикаленко застерігав свого гарячого адресата, В.Винниченка від приїзду до Києва влітку 1909 р. такими словами: «Особливо для Вашого здоровля небезпечний клімат київський – тут страшенні дощі, а через те раз у раз вохко, сиро. Борони Вас Боже од сього клімату, Ви тут напевне, простудитесь, ні віки»³⁴. Очевидно, посилились адміністративні репресії напередодні відзначення 200-літнього ювілею перемоги Росії у Полтавській битві і кореспондент попереджав про можливі неприємності.

Із листів багатьох кореспондентів стає відомо, як українська природа впливала на внутрішній дух творчих людей, які патріотичні почуття у них формувала. Найбільш яскравими для ілюстрації цього факту можуть стати ностальгічні рефлексії за Україною В.Винниченка, який змушений був жити за межами її майже 10 років. Ще з 1908 р. він мав намір зробити мандрівку в Україну, за «літературним матеріалом», якого йому бракувало у чужих краях і набратись «кислороду»³⁵.

Проживаючи у Парижі, європейських санаторіях, він зізнавався, що не міг позбутися бажання поїхати в Україну, хоч на кілька тижнів. Час від часу він писав у листах, що заздрив кожному, хто їхав в Україну і сам мріяв їхати туди. У листі

---

27 серпня 1908 р. він писав: «Хочу їхати я, Євг[ене] Харл[амповичу], на Україну. Нудно мені тут без життя і людей. Хочу рухатись, чути сльози, самому плакати, а не можу дивитись на чужі гарні гори, читати книжки і годі. Надокучило страшенно тільки дивитись, як люди живуть, працюють, мають якісь інтереси, а я навіть не можу з ними побалакати, бо і мова чужа і самі вони з їх інтересами чужі мені. Добуду грошей і катну. А там «будемо виділи»³⁶.

За листами спостерігаємо, що справді, незважаючи на динамічне мандрівне життя, бажання у В.Винниченка повернутися в Україну з кожним роком посилювалося. Він писав у 1913 р.³⁷, що поміняв би європейську столицю на глухе повітове українське містечко, а відомі курорти світу (о. Капрі) йому здалися не більшим раєм, ніж будь-яке українське село понад Дніпром чи Дністром. Кореспондент зазначав, що відмінність була лише у рослинності: на Капрі росли цитрусові, а в Україні вишні, соняшники та мальви.

В.Винниченко зізнався, що ні італійський, ні паризький, ні женевський клімат та природа, не давали йому сили забути рідні краєвиди, українські степи з їх палючим сонцем та літніми косовицями. Кореспондент писав, що після здобуття дружиною фаху лікаря, перед ними відкрилося кілька перспектив: поїхати в Індію, Канаду, французькі колонії, але його жагуче вабила широчінь українських степів, тепло рідного сонця. Він зізнався Є.Чикаленкові весною 1914 р.: «Коли б мені поставили умовою пішки пройти круг всієї землі і через Китай вернутися на Україну – пішов би»³⁸.

Письменника в той час найбільше бентежила українська критика його творів, вороже ставлення до нього через співробітництво у російських виданнях. Саме ця причина породжувало сумніви, чи їхати йому в Україну, чи відірватись від неї навіки у далеку Австралію, або поїхати фермерувати у Канаду. Але то були лише спонтанні думки, викликані певними враженнями. Насправді ж він мріяв хоча б про поганеньке село в Україні, куди б йому дозволили поселитись із правом одноразового в місяць виїзду в містечко.

Із фронтових листів письменника С.Панасенка видно, що він і в сірих тривожних буднях суворої служби шукав душевного відпочинку на лоні карпатської природи. Він писав у одному з листів: «Турботу житейську та суєту викинув з душі, як мішок піску з плеча; ясними очима дивишся на небо, та філософом насвистуєш собі нікому не шкідливі співи на святі мотиви, поки не здійметься та не сколихне життя хуртовина»³⁹. Його зворушували живописні пейзажі гір, тиша, яка наступала у проміжку між боями, це спонукало до народження у солдатських окопах ідей окремих творів письменника, які він писав під час коротких відпусток у Києві.

Постійно мандруючи по світу і проживаючи у відомих курортах Криму та Європи, і Л.Жебуньов писав Є.Чикаленкові, що найбільше захоплення у нього викликали красоти рідної природи, яка позитивно впливала на нього і формувала внутрішнє піднесення. Так, в одному із листів він описував враження, яке на нього справили краєвиди р. Псьол, перед якими, за його словами, поступалися і Крим і Капрі. У своєму переповненому емоціями листі кореспондент описував свій внутрішній стан, викликаний перебуванням у Зеленому Гаю, на узбережжі Псьолу: «Серце замірає, язик німіє, усе тіло тремтить од хвилювання і болю за свій рідний край... Якби я був художником слова і дотепним психологом, я написав би таку повість, в якій змалював би значіння впливу рідної стихії на творчість, повість вплинула б на громадянство, на розвиток в йому патріотичних почувань. Ах, як би мені взяли де таку силу таланта»⁴⁰. Він писав, що саме живописні природні пейзажі полтавської землі спонукала його до переосмислення життєвих цінностей та до його національного прозріння вже у зрілому віці.

Як свідчать листи, багато років мучили ностальгічні пориви за Україною і висококваліфікованого, визнаного в урядових колах Петербурга спеціаліста і громадського діяча П.Стебницького. Ще у 1910 р він писав Є.Чикаленкові, що мучився рефлексом купівлі власного хутора «на рідному ґрунті», куди б він приїздив щороку на відпочинок та зцілював свою враз-

---

ливу душу, а також відривався у праці із пером та книжкою. Проте не судилося цим, здавалося б, досяжним мріям здійснитися і повернувся П.Стебницький у Київ лише у червні 1918 р., і вже звідси нікуди не виїздив після встановлення там більшовицької влади, від якої зазнав злиднів, голодної невтішної старості та виснажливої хвороби, яка передчасно звела його у могилу.

Отже, як бачимо, у тематично розмаїтому листуванні Є.Чикаленка поряд з іншими, широко відбилися і історично-географічні сюжети, які відображали місцеперебування кореспондентів у період листування, часто географію їхньої громадської діяльності, погодні та кліматичні умови у цих місцях у певні періоди, ставлення багатьох кореспондентів до української природи, її живописних краєвидів та їх вплив на формування у них національних почуттів, ностальгічних настроїв у тих, хто, через певні обставини, змушений був жити поза межами України. Викладена вище інформація підтверджує сформульовану на початку тезу про те, що історична географія тісно переплетена з епістолярним жанром, і навіть, коли у самих листах немає спеціальних географічних сюжетів, але вже сама географічна позначка у листі про місце відправлення та отримання кореспонденції часто ставала джерелом цінної історичної інформації, бо вносила конкретику чи ясність у історичні сюжети.

---

1. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 164. – Оп.1. – Спр. 11. – Арк. 21–22.

2. ДАОО. – Ф. 164. – Оп.1. – Спр. 11. – Арк. 29.

3. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ) – Ф.ІІІ. – № 52970.

4. ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – № 52938.

5. Миронець Н. «Історія наша се...боротьба за національне існування...» Листування Є.Х.Чикаленка з В.К. Винниченком. Січень-грудень 1909 р. //Пам'ять століть. – К., 2002. – №1. – С. 25.

6. ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – № 52935.

-
7. Там само. – Ф.ХV. – №. 2446.
  8. Там само.
  9. Коцюбинський М. М. Твори у 7 т. /Упор. та прим. Т.Г. Третяченка. – К.: «Наук. думка», 1975. – Т. 7. Листи (1910–1913). – С. 95.
  10. Листи Є Чикаленка до В. Липинського //Українська Вільна Академія Наук у США /Ред. Марко Антонович. – Нью-Йорк, 1999. – Наук. зб. IV (1945–1950-1995). – С. 263–346.
  11. Там само – С. 306.
  12. Інститут архівознавства НБУВ. – Ф. 257. – Оп.5. – Спр. 142. – Арк. 33.
  13. Миронець Н. «Історія наша се...боротьба за національне існування...» Листування Є.Х.Чикаленка з В.К. Винниченком, 1911–1912 рр.) //Пам'ять століть. – К., 2002. – № 6. – С. 119.
  14. ІР НБУВ. – Ф. 293. – № 162.
  15. Там само. – Ф.І. – № 35501.
  16. Там само. – Ф.44. – № 442.
  17. Там само. – Ф. 44 – № 469.
  18. Там само. – Ф.44. – № 847.
  19. Там само. – Ф.І. – № 35659–35678.
  20. Там само. – Ф.І. – № 35748–35758.
  21. Там само. – Ф.І. – № 35717–35738.
  22. Там само. – Ф.ІІІ. – № 52971.
  23. Коцюбинський М. М. Твори у 7 т. Листи (1910–1913). – С.203–204.
  24. ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – № 53008.
  25. Там само. – Ф.ІІІ. – № 53048.
  26. Там само. – Ф.ІІІ. – № 53046.
  27. Там само. – Ф. 293. – № 171.
  28. Коцюбинський М. М. Твори у 7 т. – Т. 6. Листи (1905–1909). – С. 129.
  29. Коцюбинський М. М. Твори у 7 т. – Т. 7. Листи (1910–1913). – С. 31.
  30. Коцюбинський М. Твори у 8-и томах. Том VIII. Листування /Під ред. і попередньою статтею С.Козуба. – Харків, К.: «Література і мистецтво», 1931. – С. 171.

-
31. Коцюбинський М. М. Твори у 7 т. – Т. 7. Листи (1910–1913). – С.137.
32. Там само. – С.130.
33. Там само. – С.130.
34. Миронець Н. Вказ. пр. – №1. – С. 25.
35. Там само. – № 6. – С. 16.
36. Там само. – С.20
37. ІР НБУВ. – Ф.293. – № 145.
38. Там само. – Ф. 293. – № 157.
39. Там само. – Ф.І. – № 35671.
40. Там само. – Ф.І. – № 35474.

Inna Starovoytenko

**HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL SUBJECTS
IN THE EPISTOLARY HERITAGE
OF Y. CHYKALENKO**

This article analyses historical and geographical subjects of the epistolary heritage of Y. Chykalenko – the famous public figure, editor, publicist, patron of literature and an author of memoirs. Chykalenko's heritage numbers some thousands letters, that have been found, and it is a varied informational source. This letters reflected the subjects of historical geography: location of addressees during the correspondence, climatic conditions in this places and their influence addressees, geography of the social activities of the many politics and public figures.

